

Mövzu: 3 AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞI

Azərbaycan folklorunun tarixi onu yaradan xalqın özü qədər qədimdir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da xalq ədəbiyyatını öyrənən elm sonralar yaranıb inkişaf etmişdir. Odur ki, Azərbaycan folklorşünaslığı elminin özünə məxsus tarixçəsi vardır. Bu elm çox maraqlı və ziddiyyətli bir yol keçmişdir. Etiraf olunmalıdır ki, xalq ədəbiyyatı haqqındakı elmimizin tarixi hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Uzun illər bu sahədə çalışan görkəmli yazıçı, alim, etnoqraf, şərqşünas və ədəbiyyatşünasların çoxcəhətli fəaliyyətini öyrənməyə hələ də ciddi ehtiyac vardır.

Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə. Folklorşünaslıq xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya alınması, toplanması ilə başlayır. Bundan sonra isə həmin əsərlərin mənşəyi, yaranması, ideya və bədii xüsusiyyətləri barədə söhbət açılır ki, bütün bu mübahisə, mülahizə və müşahidələr zaman keçdikcə sistem halına düşür və folklorşünaslıq elmi yaranır. Orta əsrlərdə xalq ədəbiyyatımıza aid müntəxabat, demək olar ki, yoxdur. Bunun bir çox səbəbləri var. Əvvələ, keçmişdə əksər ziyalılardan xalq ədəbiyyatına, onun yaradıcılarına münasibəti əsasən yaxşı deyildi. El sənətkarları həqiqi mənada sənətkar hesab edilmir, onların düzüb-qoşduqları isə ədəbiyyat cərgəsinə salınmırdı. Buna görə də keçmiş təzkirəçilərin əksəriyyəti tərtib etdikləri əsərlərə əsasən ərəb, yaxud fars dillərində yazılı ədəbiyyata aid olan nümunələri daxil edir, həmin müəlliflərin tərcümeyi-halı, yaradıcılıqları barədə danışmırdılar. Həmişə xalqla olan, onun arzu və istəklərini ana dilində tərənnüm edən el sənətkarlarına isə qətiyyənlə əhəmiyyət vermirdilər. Bundan başqa, orta əsrlərdə baş verən müharibələr nəticəsində mövcud əlyazmaları məhv olur, yaxud başqa ölkələrə aparılırdı. Buna görə də orta əsrlərə aid mənbələrdə xalq ədəbiyyatı nümunələrinə çox nadir hallarda təsadüf olunur.

Azərbaycanda xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya alınması təxminən XV-XVI əsrlərə aiddir. Şübhəsiz ki, daha qabaqkı əsrlərdə yaşamış şairlərimiz şifahi ədəbiyyatdan fəal şəkildə istifadə etmişlər. Misal üçün, Qətran Təbrizi, Nizami, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığı buna yaxşı sübutdur. Lakin istifadə toplama deyildir. Buna görə də klassiklərin bu zəngin xəzinədən istifadəsini xalq ədəbiyyatının toplanması hesab etmək doğru olmaz. Əslinə qalsa XVI-XVIII əsrlərdə xalq ədəbiyyatımızın yazıya alınmasının özü də

Orta əsrlərə aid daha bir sıra yazılı mənbələrdə külli miqdarda Azərbaycan folkloru nümunələrinə rast gəlmək olur. Bu nümunələr içərisində bayatılar, mahnılar, aşığı şeirləri, xüsusilə «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Aşığı Qərib» dastanlarından parçalar vardır. Məsələn, XVIII əsrin ilk illərində Təbrizdə tərtib

olunmuş «Nəğmələr» əlyazması folklorşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 326 səhifədən ibarət həmin əlyazmasında şifahi xalq ədəbiyyatımızın bir sıra lirik janrlarından nümunələr saxlanılmışdır. «Koroğlu»-ya aid 13 qoşma məşhur dastanımızın tədqiqatı tarixində özünəməxsus yer tutmaqdadır.

«Nəğmələr» kitabında «Koroğlu» dastanı haqqında olan materiallar daha maraqlıdır. Orada dastanın qəhrəmanı Koroğlu haqqında belə bir qeyd var: «O, (Koroğlu-red.) bir çox atlıların başında duraraq yollarda ağalığ edərmiş. Bəzən keçən tacirləri soyur, bəzən də onlardan razılıqla pul almış. Onun əsas olduğu yer Qars və Ərzurum dağları arasında imiş. Orada böyük bir meşə var, indi Soğanlı adlanır. Orada o, bir qala da tikmişdir ki, Koroğlu qalası adlanır. Başqa yerlərdə də qalaları vardır. Bu, İran Şahı Şah Abbas və Türkiyə sultanı Sultan Muradın zamanında olmuşdur». Həmin qeydlərə diqqət etsək, görürük ki, müəllif o zaman Koroğlu və onun qəhrəmanlığı haqqında eşitdiklərini qələmə almışdır. Başqa sözlə desək, burada «Koroğlu» dastanı barədə verilən qeydlərdən məlum olur ki, «Koroğlu» Zaqafqaziyada və Kiçik Asiyada yayılmış imiş. Ona görə də Türkiyədə, Azərbaycanda və başqa yerlərdə Koroğlu qəhrəmanlığı barədə rəvayətlər, əhvalatlar dolaşır və bunlar hamısı böyük bir dastan ətrafında birləşirmiş. Bu qeydlər göstərir ki, «Koroğlu» dastanı hələ bir neçə əsr bundan əvvəl geniş ərazidə məşhur olmuşdur. Qeydlərdən diqqəti cəlb edən əsas cəhət isə Koroğlunun yaşadığı dövrün, əsrin göstərilməsidir. Bu, qeydlərin elmi əhəmiyyətini xüsusilə artırır.

«Nəğmələr»dəki qoşmalar öz poetikliyi, mövzu rəngarəngliyi, orijinallığı ilə də fərqlənir. Burada həm lirik, həm qəhrəmanlıq, həm də mübarizəyə çağırış ruhlu, vətənpərvərlik təbliğ edən qoşmalara rast gəlmək olur:

Canım Qırat, gözüm Qırat,

Çənlibellər ərzəndir.

Axça verdim, satın aldım

Tər tumarlar ərzəndir.

Koroğlu der oxlarının,

Döyüşərəm çoxlarının,

Ari polad mıxlarının

Gümüş nallar ərzəndir.

Bu qoşmalar «Koroğlu»nun tədqiqi işində böyük elmi əhəmiyyətə malik olan nümunələrdir.

Deməli, qədim zamanlardan başlayaraq XVI-XVIII də daxil olmaqla, Azərbaycan folklorunun yazıya alınmasında müəyyən işlər görülmüşdür ki, bu da folklorşünaslıq elmimizin tarixində müəyyən bir dövrü təşkil edir. Bu dövrün geniş tədqiq olunması müxtəlif cümlələrdə olan əlyazmalarını üzə çıxarmaqla yanaşı, XVI-XVIII əsrdə yazıya alınmış bir sıra folklor nümunələri barədə də zəngin məlumat əldə etməyə imkan verir. Bu illərdə xalq ədəbiyyatı barədə yazılı və mətbu mənbələrdə elmi-nəzəri qeydlərə hələkət təsadüf edilmir. Ona görə də bu dövr folklor nümunələrinin cüzi bir hissəsinin yazıya alınmasının başlanğıc məhələsi hesab edilməlidir.

XIX əsrdə folklorşünaslıq. Folklor nümunələrinin yazıya alınması XIX əsrdə də davam etmişdir. Həmin əsrə aid erməni, gürcü əlyazmalarında Azərbaycan folklorunun bir sıra nümunələrinə rast gəlirik. Ancaq XIX əsrin ilk illərinə aid bir əlyazması da vardır ki, bu barədə danışmaq zəruridir. Bu əlyazması 1804-cü ildə Cənubi Azərbaycanda şair Əndəlib Qaracadağı tərəfindən tərtib edilmişdir və hazırda Leninqrad Şərqsünaslıq İnstitutunun əlyazmaları fondundadır. Bu əlyazması və ə. Qaracadağının özü haqqında vaxtilə ədəbiyyatşünaslarımızdan Salman Mümtaz və Həbibulla Səmədzadə məlumat vermişlər. S. Mümtaz bu əlyazmasında olan «Əsli və Kərəm» dastanına aid altı qoşmanı kiçik bir izahla 1936-cı ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap etdirmişdir. Ə. Qaracadağı haqqında da «əhərli bir şair» deyə çox qısa şəkildə bəhs etmişdir. H. Səmədzadə isə bu barədə bir qədər geniş məlumat vermişdir. Bu əlyazmasında aşağıdakı xalq ədəbiyyatı nümunəsi vardır: 1. Fatma ilə Xos rovin hekayəti. 2. İbrahimin hekayəti. 3. Süleyman. 4. Xaspoladın hekayəti. 5. Qələndərin hekayəti. 6. Yusifin hekayəti. 7. Abdullanın hekayəti.

Burada həmçinin «Koroğlu» və «əsli və Kərəm» dastanlarından qoşmalar da vardır. Koroğluya aid olan qoşmalar «Koroğlu» dastanının 1956-cı ildən sonrakı nəşrlərinə əlavə edilmişdir.«Əsli və Kərəm» dastanında olan qoşmaları isə S. Mümtaz çap etmişdir. O, bu barədə yazır: «Bu qoşmalar çar ordusu İrəvanı istila etdiyi zaman Mayor Şubinin təvəqqəsinə görə «Əhərli bir şair» tərəfindən toplanaraq bir sıra başqa şairlərimizin şeirlərilə bir məcmuə şəklində salınmışdır».

Ə. Qaracadağının bu əlyazmasının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, həm də folklorşünaslığı tarixi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki bu, Azərbaycan dilində folklor materiallarından ibarət iri həcmli ilk əlyazmasıdır.

XIX əsr Azərbaycanda folklorşünaslıq elminin yaranıb formalaşdığı bir dövrdür. Folklorumuz elə əsrin əvvəllərində toplanıb rus dilli mətbuatda çap olunmağa başlayır. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi əsasında Azərbaycan iki hissəyə bölündü. Şimali Azərbaycan Rusiyaya qatıldı. Vahid bir xalqın parçalanması özü bir faciə idi, xalqa, onun taleyinə olan mənəvi zərbə idi. Çar Rusiyası Azərbaycanda ağır müstəmləkə siyasəti yeridirdi, xalq ikiqat zülm altına düşmüşdü. Bununla belə Rusiya və Azərbaycan arasında müəyyən mədəni-iqtisadi əlaqələr yarandı. Deyək ki, Rusiya yalnız çar Rusiyası deyildi. O zaman Rusiyada Belinski, Çernişevski, Plexanov və başqaları kimi qabaqcıl dünya görüşlü şəxslər var idi. Azərbaycanın bir sıra gənc ziyalıları da öz növbəsində Peterburqa, Moskvaya təhsil almağa gedirdilər, həm rus və həm də Avropa mədəniyyəti ilə tanış olmağa başladılar. Hər iki xalqın mədəni-iqtisadi əlaqələri tarixilik baxımından öz müsbət bəhrəsini verdi. Bu cəhət özünü milli folklorumuzun toplanıb, nəşr edilib öyrənilməsində də göstərdi.

Çar hökuməti Qafqazda öz mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. Bunlardan biri də məhz Qafqaz xalqlarının adət-ənənələrini, tarixini, folklor və ədəbiyyatını öyrənmək idi. Bu məqsədlə də Rusiyadan Azərbaycana bir çox səyyah, tarixçi, etnoqraf, alim və s. göndərilirdi. Azərbaycanda açılan məktəblərə Rusiyadan müəllimlər gəlirdi. XIX əsrin ortalarına yaxın Qafqazın mühüm mədəni mərkəzinə çevrilən Tiflisdə rus dilində qəzet, jurnal və məcmuələr nəşr edilməyə başlayır. «Tiflisskie vedomosti», «Kafkaz», «Kafkazskiy vestnik», «Novoe obozrenie», «Sbornik materialov dla opisaniə mestnostey i plemen Kafkaza» və başqa qəzet və jurnallarda xalq ədəbiyyatı materiallarına geniş yer verilirdi. Moskva, Peterburq, Tiflis, Bakı və başqa şəhərlərdə çıxan mətbuatda da Azərbaycan folkloru nümunələrinə rast gəlirik. Avropadan, Rusiyadan Azərbaycana gələn bəzi ziyalılar folklorumuzun toplanıb çap edilməsi sahəsində mühüm işlər görürdülər. Çox tez bir müddətdə xalqımızın içərisindən milli xalq sənətimizi yazıb mətbuatda təmənnəsiz olaraq çap eləyən saysız-hesabsız Azərbaycan ziyalıları yetişdi. Bunlar öz doğma folklorunun həm toplayıcısı, həm tərcüməçisi və həm də tədqiqatçısı idilər. Onlardan bəzilərinin adlarını burada söyləyək: Mahmudbəy Mahmudbəyov, Rəşidbəy Əfəndiyev, Firudin bəy Köçərli, Səfərəlibəy Vəlibəyov, Teymurbəy Bayraməlibəyov, Mirzə Vəlizadə, Hüseyn Müfti Qayıbov, Hacı Kərim Sanılı, Mirhaşım Vəzirov, Musa Quliyev, Məmməd Həsən, İsmayıl Əfəndiyevlər və b. Bunların gördüyü işlərdən yeri gəldikcə söhbət açılacaqdır.

XIX əsrdə həm də Rusiyanın qabaqcıl fikirli nümayəndələrindən dekabrist Bestujev-Marlineski, A.S. Puşkin, M.Y. Lermontov, Polonski və başqaları Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda olmuş, xalqımızın şifahi ədəbiyyatı ilə maraqlanmış, bir sıra nümunələrdən öz əsərlərində istifadə etmişlər. Azərbaycan şifahi ədəbiyyatımızın XIX əsr rus mətbuatında nəşri məsələsi ayrıca tədqiqata möhtacdır. XIX əsrdə Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının demək olar ki, bütün janrlarına aid nümunələr toplanıb rus mətbuatında çap edilmişdir. Bu illərdə bir sıra mənbələrdə Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinə rast gəlirik. Bununla belə, Molla Nəsrəddin lətifələri, bəzi əfsanə və rəvayətlər də toplanıb çap olunmuşdur. Misal üçün A.D. Yeritsev 114 Molla Nəsrəddin lətifəsi toplamış və «Novoe oboz renie»də «1990, No 2330) çap etdirmişdir. Elə həmin ildə başqa bir mənbə də lətifələr nəşr edilmişdir (1, B, 9. 52-74).

Bu illərdə qəzet və jurnallarda şifahi ədəbiyyatımızın başqa janrları da toplanıb nəşr edilirdi. Azərbaycanın müxtəlif qəza və kəndlərində yayılmış adət və ənənələri, xalqın yaşayış tərzini, ayrı-ayrı ayın və mərasimləri, ləhcələri haqqında danışarkən, folklor nümunələrindən də misallar gətirilirdi. Belə mənbələrdən biri «Qaf-qaz dağlıları haqqında məlumat məcmuəsi»dir. Burada Zaqatala dairəsində yaşayan xalqlar haqqında məlumat və həmin yerdən toplanmış nağıl, təmsil, atalar sözü, tapmaca və mahnılar haqqında qeydlər verilmişdir. Xüsusilə, XIX əsrin görkəmli aşığı Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd barədə məlumat diqqəti cəlb edir. «Ala gözlər» mahnısı muğal müğənnisi, Varxiyan kəndinin sakini, yaxın zamanlarda vəfat etmiş Məhəmməd tərəfindən qoşulmuşdur. O, Zaqatala dairəsinin məşhur improvizatoru olmuşdur. Ən çox gəncliyi və gözəlliyi tərənnüm etmişdir. Ona görə də onun bədahətən qoşduğu mahnılar xalq tərəfindən sevilir və inqiloyları öz toylarında tatar (Azərbaycan-red) mahnıları oxuyurlar».

Bütünlükdə XIX əsr mətbuatını nəzərdən keçirsək, bəlkə də ən çox toplanıb nəşr edilən nümunələrin nağıllardan ibarət olduğunu görürük. Nağıl xalq içərisində daha çox sevilən janr olduğu üçün toplayıcılar da ilk növbədə nağıla müraciət etmiş və şifahi dildən bir çox nağılı yazıya alıb çap etdirmişlər. Hələlik bizə məlum olduğuna görə, Azərbaycan nağılı 1825-ci ildə ilk dəfə rus dilində çap edilmişdir. Bu, «Derevənnə krasaviüa» adlanır. Orada «tatar (Azərbaycan) dilindən» sözləri də qeyd olunmuşdur. Bundan sonrakı illərdə Azərbaycan nağıllarının ən çox nəşr edildiyi mənbə SMOMPK məcmuəsidir. Bunun üçüncü buraxılışında «Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd», «Şah Rüstəm», «Şah Qənbər», A. Kalasev və başqaları da nağıllarımızın nəşrinə xeyli əmək sərf etmişlər. Göyçay ikisinifli kənd məktəbinin inspektoru Nikolay

Kalaşev «Şah İsmayıl», «Novruz», «Əli xan», «Sövdəkar Əhməd», «Məlikməmməd», «Yalançı Şahzadə) və s. nağılları toplayıb nəşr

“Əsli və Kərəm”, «Ali xan və Pəri xanım», «Aşiq Qərib», “Novruz” və digər məhəbbət dastanlarımız da dəfələrlə çap edilmişdir.

Məlumdur ki, M.Y.Lermontov Qafqazda, xüsusilə Şuşa, Quba və Şamaxıda olduğu zaman Azərbaycan ifaçılarından «Aşiq Qərib» dastanını eşitmiş və «Aşiq Qərib» nağılını yazmışdır. M.Y. Lermontovun ölümündən sonra bu əsər onun arxivindən tapılmış və çap edilmişdir. Az bir müddət içərisində bu əsər bir çox rus tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir.

V. Miller «Ekskursi v oblastğ ruskoqo narodnoqo gposa» adlı məqaləsində «Qafqaz-rus paraleli» adı altında rus-Azərbaycan dastanlarının müqayisəli təhlilini vermişdir. Daha doğrusu, rus xalqının «Dobrinə Nikitiç» bilinası ilə Azərbaycan dastanı «Aşiq Qərib»i (M.Y. Lermontovun hekayəsi əsasında) müqayisə etmişdir.

XIX əsr rus mətbuatında haqqında ən çox danışılan xalqədəbiyyatı nümunələrindən biri də məşhur «Koroğlu» dastanıdır. Bu dastan Qafqaza, Azərbaycana gələn müxtəlif səyyah, alim, etnoqraf, tarixçi və başqa sənət adamlarının diqqətini cəlb etmişdir. Onlar ya dastandan müəyyən parçalar çap edir, ya onun barəsində müəyyən fikir söyləmişlər. 1830-cu ildə «Tiflisskie vedomosti» məcmuəsində bu barədə məlumatla rast gəlirik.

Bu illərdə folklorumuzun lirik nümunələri də tez-tez çap olunur. Bunların bir çoxu azərbaycanca nəşr olunmuşdur. Hər bir nümunənin yanında rusca hərfi tərcüməsi verilmişdir. Tarixi hadisələrlə bağlı mahnılara da bu illərdə tez-tez rast gəlirik. Bu cəhətdən «Gəncənin alınması haqqında mahnı diqqətəlayiqdir. Aşiq poeziyası və aşiq sənəti, onun müxtəlif nümayəndələri haqqında məlumatlar da dövr üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi. Y.N. Polonski, I.P. Vladimirov Azərbaycan aşıqları, aşiq musiqisi və şeiri barədə indi də mühüm elmi əhəmiyyətə malik olan fikirlər söyləmişlər.

Nəticə olaraq deməliyik ki, XIX əsrdə Azərbaycan folklorunun böyük bir hissəsi xalqın ağızından alınıb rus mətbuatında çap olundu. Əlbəttə, bu, böyük bir iş idi. Bununla da folklorşünaslığımızın əsası qoyuldu. Ancaq bu işin müəyyən nöqsanları da var idi. Bunlar həm obyektiv və həm də subyektiv səbəblərdən baş verirdi. Avropa və rus toplayıcıları ana dilimizi bilmir, toplama və tərcümə işində mühüm qüsurlara yol verilirdi. Mahnı, bayatı, dastan şeirləri tərcümədə təhrif olunur, nağıllarımızın gözəl, təsirli epizodları ixtisar edilirdi. Əlavə edək ki, bütün rus mətbuatında folklorumuzun rus dilinə

tərcüməsi və şərhinin müəllifləri yenə də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz milli ziyalılarımız idi.

Azərbaycanda milli dildə mətbuat yarandıqdan sonra xalq ədəbiyyatı nümunələrinin nəşrinə maraq da artmışdır. «Əkinçi» qəzetində atalar sözləri və mahnılar verilmiş, «Kəşkül» isə öz səhifələrində xalq ədəbiyyatına xüsusi guşə ayırmışdı. Bu guşə «Dədələrin sözü», yaxud «Lətaif» adlanırdı. Məsələn, «Kəşkül» qəzetinin 1887-ci il 63-cü nömrəsində ondan artıq atalar sözü, məsəl və aforizm verilmişdir. «Ağıl başdadır, yaşda deyildir», «Ağılsız başın zəhmətini ayaq çəkər», «Ağıl insanın sərmayəsidir», «Ağıllı adamda ya elm olar, ya mal», «Küsümüz küsü olsun, gəl yükümüzü çataq», «İnsan əzizinəölüm yazmaz» və s.

Azərbaycan yazıçı və şairləri də XIX əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə maraqlanmış, onları toplamış və yeri gəldikcə öz əsərlərində onlardan istifadə etmişlər. Nəbati, Zakir, A. Bakıxanov, S.Ə. Şirvani, N. Vəzirov yaradıcılığı göstərir ki, bu sənətkarlar öz əsərlərində tez-tez xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etmişlər. M.F.Axundov xalq ədəbiyyatını, xüsusilə bayatıları toplamış, H. Zərdabi, H.Müfti Qayıbov lirik şeirlər, atalar sözü və zərbi məsəlləri toplayıb çap etməyə təşəbbüs göstərmişlər. Xalq ədəbiyyatına böyük maraq göstərən M.Ş. Vazeh bir müntəxabat tərtib etmişdi.Müntəxabat xalqın hikmətli sözlərinin toplusudur. Bir neçə hissəyə ayrılıb: hikmətli sözlər, məzhəkələr, təmsil-nağıllar, «Dərbəndnamə» və «Leyli və Məcnun»dan parçalar və s. götürmək olar. Firdovsi və Homer qəhrəmanlarının səciyyəsinə də o, geniş yer vermişdir. Alimin bu tədqiqatı haqqında görkəmli Azərbaycan filosofu Heydər Hüseynov yazmışdır: «Yunan, iran, misir və digər bu kimi xalqlar nəinki ayrı-ayrı əfsanə və rəvayətlərə malikdirlər, hətta onlar xalq yaradıcılığının bu incilərindən dərin ədəbi və ictimai mənası olan gözəl bədii əsərlərdə yaratmışdılar. Kazım bəy göstərir ki, baxmayaraq ki, xalq ədəbiyyatı - əsatir, rəvayət, əfsanələrin kökləri müxtəlif xalqlarda bir çox oxşarlıqlara malikdir; ancaq bir xalqın mənəvi aləmi öz xüsusiyyətlərilə başqa bir xalqın mənəvi aləmini əks etdirə bilməz».

M.Kazım bəyin bu məqaləsinin elmi-nəzəri baxımdan mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Çünki o çap olunduğu vaxt - Avropada və eləcədə də Rusiyada bir sıra tədqiqatçılar əsatiri real zəmindən, xalqın həyatı, məişəti və məşğuliyyətindən təcrid edirdilər.M.Kavzım bəyin bu mülahizələri K.Marksın əsatir haqqındakı nəzəri müddəaları ilə səsleşirdi.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının toplanmasında böyük əmək sərf edənlərdən biri də Eynəli Sultanovdur (1868-1935). E.Sultanov xalqımızın

adət-ənənələrini, məişətini, etnoqrafiyasını yaxşı bilən ziyalılardan idi. Özünün qeyd etdiyi kimi («Kafkaz», 1892, No247) o, 1887-1991-ci illər arasında İrəvan quberniyasından, Naxçıvan qəzasından üç minə qədər atalar sözü və məsəl toplamışdır.F.Köçərli yazırdı ki, «Sayaçı sözlərini və el ədəbiyyatına dair bir çox məlumatı əhli-qələmlərimizdən möhtərəm Eynəli bəy Sultanov cəm edib lütf yüzü ilə bizə bəxş etmişdir».

Onun topladığı atalar sözlərinin bir qismi Azərbaycan qadınlarının həyatını, məişətini özündə əks etdirən nümunələrdir. «Mənim topladığım tatar (Azərbaycan-red.) atalar sözlərinin bir çoxunda bu xalqın həyata baxışını xarakterizə edən külli miqdarda aforizmlərə rast gəlinir. «Novoe obozrenie» (1891, No2547) oxucuları ilə müsahibə üçün yazdığı materialların etnoqrafik cəhətləri maraqlı olmaya bilməz.

Bu dəfə tatar xalqının qadınlara olan münasibətini və tatar qadınlarının həyatını özündə əks etdirən bir neçə atalar sözünü gətirməyi lazım bildim. Sonra müəllif atalar sözlərindən misallar göstərib təhlil edir.Aşağıdakı atalar sözlərinin üzərində daha çox dayanır:

Qız idim sultan idim,

Nişanlandım xan oldum.

Ərə getdim qul oldum,

Ayaqlara çul oldum.

Azərbaycan qadınlarının həyatı, məişəti, hüququ, düşüncələri E.Sultanovu çoxdan maraqlandırmışdır. C.Məmmədquluzadə bu barədə yazırdı: «Mən özüm darülmüəllimini qurtaran zaman Naxçıvanda həmin halda özümdən artıq hüşyar dostlarıma rast gəldim və onlar ilə tutuşdum. Mənim səsimə səs verən sirdaşlarımdan qabaqca əzizim Eynəli Sultanov oldu. O vaxtlar arvadlarımızın əsarətdə olmaq söhbətləri təzə-təzə meydana atılmaq istəyirdi və birinci dəfə arvadları müdafiə edən sözləri Eynəli yoldaşımız vasitəsilə məşhur arvad azadlığı tərəfdarı Con Stüard Milin kitabında gördüm».

E.Sultanov bir toplayıcı kimi atalar sözlərini qruplaşdırmış, hər qrupa aid misallar göstərmiş, həm də bunlar haqqında müəyyən mülahizələr söyləmişdir. E.Sultanov atalar sözlərindən tarixi bir mənbə kimi istifadə etmiş, Azərbaycan qadınlarının həyatı, yaşayışı, ailədə, cəmiyyətdə yeri və mövqeyi haqqında çox maraqlı etnoqrafik nəticələr çıxarmışdır. Ancaq, nədənsə o, burada Azərbaycan

qadınlarının yalnız şikayətini, ağır məişət həyatını, hüquqsuzluğunu ifadə edən atalar sözlərini vermişdir. Təəssüf ki, qadınların sədaqəti, rəşadəti, gözəlliyi, qəhrəmanlığı, bir ana olmaq etibarilə mənəvi saflığı haqqında atalar sözlərindən danışmır.

E.Sultanov ömrünün sonuna qədər folklorşünaslıq fəaliyyətini davam etdirmişdir. XX əsrin əvvəllərində rus mətbuatında (18,61-63), Sovet hakimiyyəti illərində isə «Dan ulduzu» jurnalında bir sıra məqalələrlə çıxış etmişdir.

Xalq ədəbiyyatımızın toplanması, nəşri, rus dilinə tərcüməsi və yayılmasında fəal iştirak edən ziyalılardan biri də Mahmud bəy Mahmudbəyov (1849-1923) idi. Onun topladığı xalq ədəbiyyatı materialları içərisində atalar sözü, «Aşiq Qərib», «Molla Qasım» (Xəstə Qasım - red.), «Abbas və Gülgəz» dastanları və s. nümunələr də vardır. O dövrün bir sıra rus etnoqraflarından fərqli olaraq, M.Mahmudbəyov topladığı materialları nəşr edərkən məcmuələrdə orijinala yanaşı, rus dilinə sətəri tərcümələri də vermiş. Müxtəlif xalq ifadələrinə, ideomatik sözlərə, rəvayətlərə, dini istilahlara və adlara çox maraqlı şərhlər yazmışdır. Bu, indi də mühüm elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

M.Mahmudbəyov xalq ədəbiyyatı haqqında bir sıra mülahizələrin də müəllifidir. O, xalqımızın şifahi poeziyasından bəhs edərkən yazırdı ki, tatarlarda (Azərbaycan-red.) zəngin xalq poeziyası var. Bu poeziya hekayə və şeirin növbələşdiyi külli miqdarda nağıl-poemalardan və məhəbbəti tərənnüm edən, xalqın dünyagörüşünü, fəlsəfəsini özündə birləşdirən ayrı-ayrı nəğmələrdən ibarətdir.

Daha sonra M.Mahmudbəyov aşiq sənəti, dastanlar haqqında sözbət açır və göstərir ki, aşiq ərəbcə sənətkara, nəğməkara, improvizatora verilən addır. O, aşıqları improvizator və peşəkar olmaqla iki kateqoriyaya bölür və göstərir ki, hər iki qrupun ayrılmaz dostu üçtelli sazdır.

Məqalədə ustad aşıqların deyişmələrinə aid olan yerlər yeni idi, özü də müəllifin şəxsi müşahidələri əsasında yazılmışdı. M.Mahmudbəyov göstərir ki, əgər təsadüfən bir kənddə, elatda, hətta bir şəhərdə iki aşiq rastlaşsa, xalq onların yarısını tələb edir. Aşıqlardan biri sazın müşayiətilə oxuduğu mahnı vasitəsilə rəqibinə suallar verir. Rəqib bu suallara mahnı ilə cavab qaytarmalıdır. Cavab mahnısı da yeni sayda olmalıdır. Əgər rəqib sıra ilə üç mahnının suallarının mənasını açma bilməsə, məğlub sayılır. Qalib nümayişkarənə surətdə ondan sazı alır və daşa çalıb parça-parça edir. Belə olduqda məğlub olan aşiq bir də bu kənddə, bu həndəvərdə görünmə bilməz.

Bəzən isə məğlub olan hamının gözü qarşısında rəqibin üstünlüyünü sübut məqsədilə onun ayaqlarına yığılır və rüsxət istəyir.

M.Mahmudbəyov həmin məqalədə «Koroğlu» dastanı barədə maraqlı mülahizələr irəli sürür və fikrini belə yekunlaşdırır: «Bu qaçaq - improvizator mahnılarının birində pafosla qışqırır: «mən nə xana, nə şah, nə də Xotkara (Türkiyə sultanına - red) tabe deyiləm». Daha sonra müəllif «Qaçaq Kərəm» dastanına toxunur və göstərir ki, «Koroğlu»nun təsiri altında son zamanlar məşhur Qaçaq Kərəm haqqında ona bənzər bir nağıl-poema düzəldilmişdir. Həmin nağıl Qazax və Borçalı qəzalarında «Koroğlu» qədər yayılmışdır».

Bu dövrdə atalar sözlərindən ibarət ilk məcmuəni (1899) nəşr edən M.Qəmərliński fəaliyyəti də diqqətə layiq idi. Kitabda 750 atalar sözü toplanmışdır. Toplayıcı müqəddimədə göstərirdi ki, dünyada hər kəs üçün «sözdən böyük yadigar və ya vərsə yoxdur. Zira, mal, mülk tələf olur, gedir, amma söz qalır. Belə ki, keçmiş Hükəmanın, şüəranın sözləri hələ baqıdır və insan üçün sözdən xeyirli, mənfəətli heç bir dövlət yoxdur, necə ki, demişlər: Cavahirin qiyməti var, amma sözün qiyməti yoxdur, ona görə türk hükəmalarının təcrübədən işə yararlı zərb məsəllərindən «Atalar sözü» naminə bir risalə tərtib edildi ki, həm sələflərin sözləri aradan götürülməyib baqi qala və həm xələflər üçün ömür və xüsuslarında bir rəhbər olub bir xeyr ilə yad buyuralar». Sonrakı qeydlərdən aydın olur ki, M.Qəmərliński xalq ədəbiyyatını şifahi dildən alındığı kimi nəşrinin tərəfdarıdır. Elə həmin il M.Qəmərliński kitabı haqqında «Kaspi» qəzetinin 30 dekabr nömrəsində H.Zərdabinin resenziyası çap olunur. Resenziyada toplayıcının əməyi yüksək qiymətləndirilir. Atalar sözü və məsəllərin zənginliyi və rəngarəngliyindən danışılır. Məqalənin sonunda H.Zərdabi özünün topladığı və kitabda olmayan bir sıra xarakter Azərbaycan atalar sözü və məsəllərini də verir.

Müəllifə görə atalar sözü xalqın müxtəlif həyat hadisələrinə münasibətini bildirir. XIX əsrdə folklor bütün qabaqcıl baxışlı, demokratik fikirli ziyalıları və sənətkarları düşündürmüşdür. Xalq ədəbiyyatı sadəlik, xəlqilik, realizm məsələləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Buna görə də XIX əsrdə M.F.Axundov və H.Zərdabinin xalq ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlanması, yeri gəldikcə bu zəngin xəzinə barədə nəzəri fikirlər söyləməsi təbii idi. Məlum olduğu kimi M.F.Axundov (1812-1878) Azərbaycan xalqının həyatını və ənənələrini, şifahi yaradıcılığını yaxşı bilirdi. «Kavkaz» qəzeti o zaman yazırdı ki, bir vaxt gələcək ki, Qafqaz müsəlmanlarının həyatını tədqiq edən alim M.F.Axundovun komediyalarına əsaslanacaqdır.